

ELŐSZÓ

Az Iratok III. kötete aránylag rövid, de annál jelentősebb szakasz, a századfordulótól a Széll-kormány 1903 júniusában bekövetkező bukásáig terjedő időszak magyarországi nemzetiség-történeti fejlődését tárja fel. Ebben az időszakban mind a kormányzat nemzetiségi politikájában, mind a magyarországi nemzetiségek politikai történetében fontos változások következtek be.

A Széll-kormány nemzetiségi politikáját ezeknek a változásoknak a mérlegén kell értékelnünk. Választ kell adnunk mindenképp előbb arra a kérdésre, jelentett-e s ha igen, miben és milyen mértékig jelentett változást Széll Kálmán nemzetiségi politikája elődjei, kivált Tisza Kálmán és Bánffy Dezső nemzetiségi politikájához viszonyítva.

Előjáróban megállapíthatjuk, hogy a Széll-kormány és az előző kormányok nemzetiségi politikája között alapvető elvi egyezés és csupán módszerbeli, bár korántsem jelentéktelen eltérés mutatható ki. Széll abban ugyanis kétségtelül az elődjei által kitaposott utat követte, hogy továbbra is a „politikai nemzet” és a „faji szupremácia” álláspontjára helyezkedett. A nemzetiségi kérdést is érintő kormányprogramjától az 1903. évi utolsó nemzetiségi tárgyú kormányelnöki megnyilatkozásaiig e két „alapelv”-ben valóban következetesen vallotta és vállalta az előző kormányok, általában; a szabadelvű kormánypárt szokványos nemzetiségi politikáját. Annak ellenére, hogy e fikcióknak minden tárgyi bizonyíték, az ország egész népessége mintegy felét kitevő nem magyar népek egész politikai-társadalmi és kulturális fejlődése élesen ellentmondott. Széll Kálmán, mint az 1867 utáni kormányok vezetői általában, hitt abban, hogy a magyarországi másajkú népek fejlődése beszorítható a „magyar politikai nemzet” közjogi keretébe, hogy Magyarország fenntartásának és fennmaradásának egyetlen biztosítéka a magyar „szupremácia”, melyen természetesen csupán a törpe kisebbség, a magyar uralkodó osztályok, a finánciókéval és nagybirtokkal összefonódott magyar burzsoázia és oligarchia teljhatalmát értette. Ezekben a kormányzati „alapkérdések”-ben nem volt, nem is lehetett jelentősebb eltérés Széll és az előző miniszterelnökök nemzetiségi politikája között. Széll akár csak Andrassy, Tisza Kálmán és Bánffy Dezső, hogy a dualizmus első szakaszának legmarkánsabb kormányelnökeit említsük, a tárgyi tényekkel, a történeti-társadalmi valósággal mit sem törődve, elszántan hitt abban, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés csakis ennek a kormányzati politikának feltétel nélküli betartásával szorítható az elképzelt keretek közé, csakis így „tartható korában”, mint arra a sovinizta függetlenségi ellenzék megújuló költségvetési támadásai kapcsán ismételt utalt.

Széll Kálmánnak, tehát abban az értelemben, ahogy ezt a magyar politikai élet dualizmus korabeli kormányzati vagy ellenzéki vezető politikusainál: Deáknál, Eötvösnél, Tisza Kálmánnál, Bánffynál majd őt követően Tisza Istvánnál, illetve Mocsárynál, Justh Gyulánál, Károlyi Mihálynál, Jászi Oszkárnál tapasztalhatjuk, nem volt külön nemzetiségi politikája. A magyar állam („nemzetállam”) fenntartását nélkülözhetlenül szolgáló kormányzati „alapelvek” tekintetében tehát nem választotta el döntő különbség még attól a Bánffy Dezsőtől sem, akinek erőszakuralmi rendszerével szemben a Széll-kormányzat közigazgatási és művelődési módszerei

minőségi javulást jelentettek. Miért szólunk mégis – a fogalom korlátozott értelmében ugyan – Széll Kálmán és a Széll-kormány nemzetiségi politikájáról s miért tulajdonítunk e politikának a fentiek ismeretében is jelentőséget a magyarországi nemzetiségi kérdés történeti fejlődésében?

A kérdésre aránylag könnyen válaszolhatunk. Igaz ugyan, hogy Széll Kálmánnak abban az értelemben mint Deáknak, Eötvösnek vagy a két Tiszának nem volt alapjában eredeti, a többiekétől különböző kormányzati elképzelése a nemzetiségi kérdésben. Abban azonban, hogy még egyszer – s a dualizmus történetében visszavonhatatlanul utoljára és eredménytelenül – az Eötvös-Deák féle nemzetiségi politikának az új helyzethez alkalmazott halvány mását igyekezett adni, mégis külön színt, külön fejezetet jelent a kiegyezés kora magyarországi nemzetiségtörténetében. Ez indokolja, hogy az előző kormányok elnyomó nemzetiségi politikájával való nyilvánvaló összefüggései ellenére is külön egységként kell foglalkoznunk a Széll-kormánynak a századfordulótól bukásáig, 1903 derekáig tartó időszakával és annak nemzetiségpolitikai kihatásaival. Közelítsük meg a kérdést a Széll-kormánynak a nemzetiségi kérdésben vallott nézetei vázlatos elemzésén keresztül.

Széll Kálmánról nagyjában-egészében elmondható: „68-as politikus” volt. Nem ugyan a szónak abban, a román nemzetiségi sajtóban a koalíció időszakában használt, pejoratív kicsengésű értelmében, hanem úgy, hogy olyan kormánypolitikus volt, aki Eötvös és Deák nyomán az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést annak az 1868. évi, a nemzetiségi kérdést érintő törvénycikkkel kiegészített formájában fogadta el. Nem érdektelen ebből az alkalomból rámutatnunk arra, hogy ez a „korrekció”, ez az elvi kiegészítés milyen nagyfontosságú. Köztudomású – az Iratok első kötetében fejlődésében és párhuzamaiban, főbb okirataiban is bemutattuk – hogy 1868-ban az Andrássy-kormány a kormányzat politikáját ekkor még jórészt irányító Deák Ferenc, és az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztre, Eötvös József befolyására több jelentős, a nemzetiségi közeledést és megbékélést előkészíteni hivatott törvénycikkei emelteteti törvényerőre. Ezek, mint a görögkeleti vallásuk ügyében hozott IX. tc., a magyar-horvát kiegyezést tartalmazó XXX. tc. és a nemzetiségi egyenjogúságról szóló XLIV. tc. valóban a dualizmus korabeli kormányok nemzetiségi politikájának a későbbiek által sem meghaladott szintjét jelentették. Az is nyilvánvaló, hogy e törvénycikkek gyakorlati értékét már létrehívásuk idején befolyásolta, hogy az 1868: IX. tc. (a görögkeleti vallásuk ügyében) is hangsúlyozza a feltétlen állami beavatkozás jogát a nemzetiségi egyházak életébe, belső-vezetésebe, hogy az 1868: XLIV tc., a nemzetiségi törvény, bevezetése – az emlékezetes Deák-féle indítvány – és első szakasza a „magyar politikai nemzet” fikció becikkelyezésével berekesztette a magyarországi nemzetek szélesebb alapokon történő bárminő szövetkezése lehetőségét a korszak folyamán s a horvát törvénycikk, az 1868: XXX. tc. egyetlen nemzetiség, a horvátok indokolatlan történeti közjogi kiemelésével, feudális előjogainak és államszerkezetének a modern „nemzetállam” keretébe való beillesztésével kezdettől s mindinkább megmérgezte a „méltányos elbánás” jelszavával induló korszak magyar-nemzetiségi viszonyát. Mindennek ismeretében is elmondhatjuk, hogy a hatvanas évek végének említett törvényalkotásai maradék nemzetiségpolitikai biztosítékaikkal is a jobb, biztonságosabb jövő kiindulópontját képezhették volna, még akkor is, ha – mint tudjuk – a nemzetiségi ellenzék egy emberként kivonult a későbbi nemzetiségi törvénycikk részletes vitája elől a régi képviselőházból. Ezzel szemben a Deák-párt bomlásától (1872–73), méginkább Tisza Kálmán uralomra-jutásának (1875) időszakától kezdve fokozódó élességű központosított támadás indul az említett törvénycikkekben biztosított nemzetiségi jogok ellen, mert ilyeneket – mint Komjáthy Béla a függetlenségi ellenzék élszónoka mondotta – a kor nem ismer. A Tisza Kálmántól Bánffyig terjedő negyedszázad magyar kormányzati politikájának története bizonyítja, miként torzult el ezeknek a „szabadelvű” kormányoknak a kezén az 1868. évi nemzetiségi tárgyú törvénycikkek értelmezése, indítéka; hogyan vált pusztá eszközzé a nemzetiségi egyházak nemzeti-egyházi kongresszusainak ügye, miként sikkadt el – az 1879. évi iskolatörvénytől az 1898. évi helynévtörvényig és azon túl – a nemzetiségi törvény helyi közigazgatási, iskolai, bírósági és törvényhatósági nyelvhasználati, egyesülési stb. joga, miként fordul visszajára a valóságos államszerződéssel biztosított horvát-magyar viszony.

Széll Kálmán, a horvát kiegyezésből folyó ügyek országgyűlési pénzügyi bizottságainak előadója a hetvenes években, közvetlen közelről érdekelt a törvénycikkek utóéletében, bizottsági tárgyalásaiban.

Világosan látja, értékeli, mint romlott meg a kormányalakításáig eltelt évtizedekben a nemzetiségekkel, az együttélő másjku népekkel való viszony, mint vált pattanásig feszültté a „dobokai basa” idejében a légkör, a magyarországi nemzetiségi kérdés atmoszférája. Ezért – s ez a nemzetiségi kérdésben elfoglalt, alapjában téves, kompromisszumokkal teli álláspontja megállapításakor is – elődjeivel szemben javára irandó: részlet és átmeneti megoldásokkal, módszerbeli könnyítésekkel s a nemzetiségi törvény eltörlését sürgető sovinszta ellenzéki támadásokkal szembeni időnyerő taktikai nyilatkozatokkal ugyan, de mégis igyekezett kapcsolatot teremteni az Eötvös-Deák féle nemzetiségi politika szellemével, melyet már közéleti indulásakor példaképiül állított maga elé.

Széll Kálmán kétségkívül az utolsó dualizmus korabeli miniszterelnök, akinek politikai koncepciójában, ha torz és erőtlen formában is, még jelen van a minimális nemzetiségi jogokat biztosító 1868. évi törvénycikkek iránti méltányos belátás. Ennek a belátásnak jegyében osztatja fel a Bánffy-féle „adminisztratív célokat” (értsd: a „nemzetiségi és szocialisztikus mozgalmak” rendészeti megfigyelését) szolgáló ún. „nemzetiségi ügyosztály”-t és kapcsolja ki annak ügyintézőit a kormányzati politikából, ezért állítja le illetve mérsékeli a nemzetiségi pörököt s tesz kisebb taktikai engedményeket az általa elképzelt magyar-nemzetiségi „modus vivendi” érdekében horvát és erdélyi szász ügyekben. Ennek a tétova és határozatlan, majd a nemzetiségellenes áramlatnak egyre hangosabban helyeslő kormánypolitikának a XX. század elejének magyarországi politikai viszonyai között már nem volt létalapja. Széll taktikai állásfoglalásai a nemzetiségi kérdésben, nem bírták jobb belátásra a megosztó kormánypártot, az egykorú hazai nemzetiségi vezető politikusok pedig a kezdeti várakozás szakasza után éppoly élesen szembefordulnak vele, mint a sovinszta irányzat hangadójának szerepére vállalkozó függetlenségi ellenzék, s ezt követőleg egykori közvetlen munkatársai, a kormánypárti többség. A Széll kezdeményezte „új 68-as politika” teljes csődjére mi sem jellemzőbb, hogy 1903 tavaszán a horvátországi magyar ellenes tüntetésekről folyó vitában még az „örök kormánytámogató” horvát képviselőcsoport vezetője is szembefordul vele.

A Széll-kormány nemzetiségi „politikájának” előre látható csődjét nyilvánvalóan más tényezők is sietteték. A bemutatásra kerülő iratanyag – egykorú dokumentumok sorával – bizonyítja, hogy az 1901. évi választásokon bekerült nemzetiségi képviselői töredék, a négy szlovák és egy szerb nemzetiségi képviselő, mindvégig bizalmatlan volt Széll ingatag és taktikázó nemzetiség politikájával szemben. A nemzetiségi képviselői csoport szórványos országgyűlési megnyilatkozásai, a nemzetiségi sajtó-cikkei híven tükrözik, milyen áthidalhatatlan politikai ellentét választja el mindnyájukat a „mérsékelt” Széll Kálmántól. Ezeket – a nemzetiségi alapjogokat kétségkívül korszerűtlen, gyakran retrográd eszközökkel védelmező – nemzetiségi képviselőket viszont a kormánypárt és a még ennél is türelmetlenebb ellenzék együttes erővel még a Széll-kormány utolsó hónapjaiban egymás után „mentelmi ügyek”-be vonja és a ciklus végéig kirekeszti az országgyűlésről, egyiküket (Veselovský) később be is börtönzik. A helyzeten nem változtat az időszak végén jelentkező román politikai aktivizmus s az a körülmény sem, hogy a Széll-féle kormánypárt visszaédesgeti soraiba a pártonkívüli kormánytámogató csoportként sok kényes percet szerző erdélyi szász képviselőket. Hasonlóképp nem írható a Széll-kormány javára, hogy a dualizmus kormányai közül elsőként figyel fel a tömegmozgalomra nőtt amerikai „kivándorlási láz”-ra. A kivándorolt tömegek ügyében indított „nemzeti actiók” iratanyaga – jóllehet becses forrásanyagot ad az egykori el- és visszavándorlás, s kivált a külföldi magyarság korabeli kérdései tanulmányozójának – egyben arra is rávilágít, hogyan értelmezte Széll és ezekben az években feltűnő bizalmasa, az ellenforradalmi korszak későbbi kultuszminisztere, a kiválóan és nagy szakértelemmel szövegező Klebelsberg Kuno ekkori miniszterelnökségi segédtitkár majd titkár, a kényszerű elvándorlási „láz”-zal kapcsolatos „nemzetiségpolitikai teendőket”.

A korszak két döntő változása: az egyes nemzetiségi mozgalmak belső differenciálódása és a szervezett munkásmozgalom tevékenyebb részvétele a nemzetiségi munkásság szervezésében. Befejezésül ezekről a változásokról kívánok röviden szólni. A kérdést érdemes előbb az egyes nemzetiségi mozgalmak majd összegezeként az egykorú magyarországi nemzetiségi kérdés egésze vonatkozásában felmérnünk. A Széll-kormány időszakában ugyanis az egyes, párhuzamosan haladó nemzetiségi mozgalmak fejlődésének különböző szintű és kihatású eseményeivel találkozunk.

A kérdés vizsgálatát az ekkor viszonylag legnépesebb országgyűlési képvisellel (négy fő!) rendelkező szlovák mozgalommal kezdenők. Itt különösen gyors a belső differenciálódás. A szlovák „történeti párt”-tal, az egyre maradibbá váló „szlovák nemzeti párt”-tal (az ún. „mártoniak”-kal) szemben, mely párt egyébként elsőként helyezkedik 1901. évi programjában az aktivitás alapjára, ezekben az években erősödik meg az országgyűlésen kívül szervezkedő s a csehszlovák együttműködés platformján álló, előbb a rózsahegy-i Hlas folyóirat, majd a Milan Hodža szerkesztette fővárosi szlovák sajtóorgánumok körül tömörülő radikális – illetve agrár-demokrata irányzatú értelmiség. A szlovák nemzeti párt újabb ellenfele a magyarországi Szociáldemokrata Párt szlovák tagozatában a századvégtől szervezkedő munkásság, melynek ez idő tájt ugyan nincs önálló orgánuma, de amely – kivált az 1903. és 1904. évi fővárosi szociáldemokrata kongresszusokon való élénk részvételével – bizonyítja politikai súlyát a szlovák nemzetiségi mozgalomban. Ami most már a szlovák nemzetiségi képviselők közéleti szerepét illeti, – az izzó hangulatú költségvetési viták bemutatásra kerülő anyaga is bizonyítja – fáradhatatlanul és megalkuvás nélkül követelik a nemzetiségi programokban lefektetett irányelvek és részben az 1868. évi nemzetiségi törvényben is biztosított jogok alapján az elemi nemzetiségi jogok teljesítését. Érdekes színt ad az egykorú szlovák nemzetiségi mozgalomnak mind a csehszlovák irányzattal (Česko-slovenská Jednota ügy stb.) mind a magyar klerikális néppárttal való kapcsolata, mely utóbbi a későbbiek során a felekezetieskedő, szélső-nacionalista szlovák néppárti irány kiinduló pontja lesz. Fontos szerepet játszik már ezekben az években is a tengerentúli, az amerikai szlovák mozgalom, melyre – a feltárt iratok tanúsága szerint – a kormányzat is felfigyelt.

A román nemzetiségi mozgalomban hasonló, de nem azonos irányú megoszlás tapasztalható. A passzivitás alapjára helyezkedett Román Nemzeti Párttal szemben, amely még sokkal inkább a nemzetiségi mozgalom főirányát alkotja mint a hasonlójellegű szlovák párt, ezekben az években bontakozik ki a mozgalom két ellentétes szárnya. Az egyelőre kisszámú „aktivista” csoport, mely 1903-ban Vlad Aurelnak a dobrai kerületi pótválasztáson történt megválasztásával parlamenti képviselőhöz is jut, és a szervezett munkásmozgalom román csoportja majd tagozata, mely rövid, de heves belső frakcióharc után legyűri „ujjászervezett” (értsd: román „mezőfista”), agrárszocialista ellenlábasát. A korai román munkásmozgalom fővárosi sajtóorgánuma, az Aurel Cristea szerkesztette „Adevărul” köré tömöríti a későbbi román szociáldemokrata tagozat magvát. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az egykorú román nemzetiségi mozgalmat még befolyásolja az egyházi szervezet is, mint azt a görögkeleti román püspöki kar 1902. évi uralkodói felirata is mutatja. Egyidőben ezzel megelégnül a román egységtörekvéseket támogató irányzat működése is, melynek minden irányzaton belül vannak hívei, s amelynek kivált a magyarországi és erdélyi ifjú román értelmiség a hangadója. Nem véletlen, hogy Nicolae Iorga 1901-ben éppen a budapesti egyetemi román ifjúság körében tartja meg Mihály vajdáról szóló előadását. (T. G. Masaryk a függetlenségi koalíció idején majd a Milan Hodža budapesti szlovák hírlapja rendezésében tartott irodalmi esten beszél, többségében értelmiségi szlovák hallgatóság előtt). Érdemes figyelmeztetünk arra is, hogy ugyanakkor a Magyarországról kivándorolt románok amerikai nemzetiségi mozgalma – kisebb számarányuk és szervezetlenségük következtében, a szlovák és a ruszin amerikai mozgalommal ellentétben – aránytalanul fejletlen, nincs befolyása a hazai mozgalomra.

A szerb nemzetiségi mozgalomban a korábbi két történeti párttal, az előbb nemzeti szabadelvű (Miletić-féle) majd radikális (Tomić-) párttal illetve a Polit Mihály vezette liberális párttal szemben felnő és számarányát meghaladó szerephez jut a horvátországi szerb önálló párt. Az Iratok III. kötetében bemutatásra kerülő 1902. évi szerb pártprogramok a magyarországi szerb nemzetiségi politika érdeklődésének, társadalmi programjának, követeléseinek kiszélesedéséről tanúskodnak. Az említett szerb polgári pártok közül az 1902. évi karlócai gör. kel. szerb nemzeti-egyházi kongresszuson aratott választási győzelmükkel a radikálisok kerülnek előtérbe, s a következő években, a magyar függetlenségi koalíció időszakának végéig bezárólag átveszik a magyarországi szerb nemzetiségi mozgalom polgári szárnyának irányítását. Ezzel a nemzeti radikális irányítású szerb nemzetiségi mozgalommal szemben, mely a Branković György patriarcha pénzügyei által amúgyis

kompromittált kongresszusi egyházi (konzervatív) pártot teljesen háttérbe szorítja, a szerb munkásmozgalom – a szlovák és a román mozgalmakhoz hasonlóan – szintén a magyarországi Szociáldemokrata Párt szerb tagozata keretében szervezkedik s már 1902-től sajtóorgánummal is rendelkezik. A szerb nemzetiségi mozgalom előterében változatlanul a nemzeti-egyházi kongresszus ügye áll. A nemzetiségi munkásmozgalom majd Tisza István első kormánya (1903–05) idején, a szerb munkássajtó és mozgalom elleni kiéleződő üldözés szakaszán válik politikai tényezővé.

A horvát nemzetiségi mozgalom erejét és szervezettségét mi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy éppen a Széll kormány működése utolsó szakaszára esik az 1883 óta fennálló horvátországi Khuen-kormányzat bukása. A tényt érdemes egybevetni azzal a döntéssel, hogy a magyar uralkodó osztályok a megrendült és bomladozó kormánypárt „egységének” helyreállítására a Horvátországban megbukott s a horvát nemzeti mozgalom pártjai előtt egyaránt ellenszenves „erőskezü” Khuen-Héderváryt juttatják – átmeneti miniszterelnökként, Tisza István szálláscsinálójaként – kormánya. Egyébként a horvátországi mozgalom mutatja leginkább, hogy az elszakadás gondolata – a magyar országgyűlés horvát képviselőinek ismételt „hűségnyilatkozatai” ellenére – mennyire nyilvánvalóan és elsőrendűen foglalkoztatja a horvát nemzeti mozgalom résztvevőit. Horvát viszonylatban figyelmet érdemel az is, hogy a kiegyezés évében létrehívott régi horvátországi kormánypárt (egykori unió-párt) a századfordulóig teljesen felszámolódik s a horvát-magyar viszony – kivált az 1903. évi magyarelles horvátországi tüntetések után – igen feszültté válik. A horvátországi fejlett szervezett munkásmozgalom hatásaként 1903 májusára éppen a Budapesten élő horvát munkások jelentetik meg az időszak legmerészebb hangú nemzetiségi munkásmozgalmi röpiratát.

A Széll-kormány külföldi „nemzeti akciói”-hoz hasonlóan jelentős számú irat foglalkozik az erdélyi szász és a magyarországi német nemzetiségi mozgalmakkal, s e mozgalmak összefonódásával. Az erdélyi szász mozgalom politikai és pénzügyi szervezetével befolyásolja a délvidéki német mozgalmat s mindkettőnek közvetett vagy éppen közvetlen kapcsolata van az élesen magyarelles „nagynémet” (alldeutsch) mozgalommal. Külön figyelmet érdemel az erdélyi szász kormánytámogató majd a kormánypártba visszatérő képviselői csoport parlamenti szerepe, a „szász viták” hangneme és jellege. Nem kevésbé pedig a délvidéki német nemzetiségi sajtó elleni pörök alkalmával felmerülő vélt vagy tényleges külföldi kapcsolatokról szóló iratanyag s általában a hazai német nemzetiségi mozgalom és sajtó fejlett formában való újbóli jelentkezése.

A magyarországi ruszin mozgalommal kapcsolatos iratok rövid jellemzésével zárjuk az egyes nemzetiségi mozgalmak egykorú iratanyagáról adott vázlatos beszámolót. A kárpátalji ruszin nép gazdasági megsegítését célzó, elhaló „hegyvidéki akció” kormánybiztosa, Kazy József drámai hatású jelentésben számol be a Máramaros megyei ruszin nép tömeges kivándorlásáról. A hazai ruszin nemzetiségi mozgalom (ha ilyenről ez idő tájt egyáltalán beszélhetünk) fejletlenségére jellemző, hogy a probléma továbbra is az elvándoroltak ügyével összefüggésben jelentkezik a Széll-kormány ruszin (kárpátukrán) vonatkozású „nemzeti actioi”-ban, kivált a két emberöltő múltán inkább derűs megütközést mint történeti bírálatot kiváltó „köpenicki ügy”, a Hodobay Andor amerikai gör. kat. „vizitátor” viselt dolgait tárgyaló iratok kapcsán. (Más kérdés, mit ártott Hodobay fezőrsége az országnak, a magyar népnek az alig másfélévtizeddel később oly elhatározó szerepet játszó amerikai ruszin és szlovák tömegek elidegenítésében.)

Összegezve: az Iratok III. kötetében bemutatásra kerülő iratanyag átfogó és részletes áttekintést nyújt a Széll-kormány időszaka hazai nemzetiségi mozgalmának egészéről. A kötetben feltáruló gazdag és sokrétű politikai, gazdasági és művelődési-irodalmi forrásanyag elemző módon és az oknyomozó elvi bírálat eszközeivel és keretében mond véleményt Széll Kálmán és kormánya nemzetiségi „akciói”-ról, állásfoglalásairól. Nem kevésbé elmarasztaló azonban a kérdésnek ezt a szakaszt elsőként feltáró kutató véleménye az egyes nemzetiségi mozgalmak nacionalista, az uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikájáért az egész magyar népet felelőssé tevő megnyilatkozásairól, antagónista túlzásairól.

Az Iratok III. kötete a levéltári és levelestári, a magyar és a nemzetiségi sajtó, a képviselőházi naplók és irományok s a kisebb források: röpiratok, emlékezések stb. egész sora tükrében mutatja

be a végső vizsgálati eredményt, mely itt is, mint a gyűjtemény első két kötetében az, hogy a magyar nép, a magyar haladó értelmiség, a magyar társadalom széles rétege, a magyarajkú népesség túlnyomó része ebben a korszakban sem felelős a törpe kisebbséget képező uralkodó osztályok és a hirtelen asszimiláltak elnyomó nemzetiségi politikájáért. A magyar és a nemzetiségi néptömegek egyazon osztály elnyomása alatt szenvednek mint azt Szabó Ervin első eddig ismert fontosabb politikai iratában, az 1902-ben Budapestre összehívott nemzetközi diákkongresszus alkalmából kiadott röpiratában megkapó tömörséggel juttatja kifejezésre.

Az *Iratok III.* kötete széleskörű, s nagyjából eddig teljesen ismeretlen bizonyító anyaggal tárja fel a kormányzat bel- és külföldi, nemzetiségi tárgyú akcióinak iratanyagát, megvilágítva e „mérsékelt kormányzati nemzetiségi politika” valódi hátterét és összefüggéseit. Külön figyelmet érdemel a bemutatásra kerülő levéltári források sorában a VKM és az Igazságügyminisztérium időközben megsemmisült egykorú iratanyagának a gyűjteményben közzétett része.

Az *Iratok III.* kötete a rendelkezésre álló magyar és nemzetiségi sajtóanyag valamint az országgyűlési naplók és irományok és egyéb források bemutatásával értékeli, elismeri illetve elmarasztalja az egykorú polgári vezetőség nemzetiségi mozgalmak tényleges eredményeit, illetve hibáit és félreértéseit. A tárgykörök szerinti bemutatás formája az időrenden belül módot nyújt az ellentmondások felfedésére is. Ugyanakkor a szerkesztő behatóan vizsgálja és pozitívan értékeli az uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikája ellen folyó egykorú nemzetiségi politikai mozgalmakat és kezdeményezéseket, s e mozgalmakkal kapcsolatos magyar–nemzetiségi közeledési mozzanatokot és kísérleteket, melyek időnként az együtt élő népek legkiválóbb szellemi képviselőit, így magyar részről Adyt, Mikszáthot és másokat, az együttélő szomszéd népek írói közül a román Vulcant, Coşbucot, a szlovák Hviezdoslavot stb. is megihlették.

Az *Iratok III.* kötete a feltárt forrásanyag mélységéig bemutatja és elemzi a soha életbe nem léptetett nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) felfüggesztésére, eltörlésére irányuló országgyűlési és törvényhatósági akciókat s e törvény körül a század elején kialakult politikai küzdelmet.

Az *Iratok III.* kötete a sok forrásból táplálkozó, összetett dokumentumanyag bemutatásával rávilágít a függetlenségi ellenzéknek ebben az időszakban a kormánypárton is lényegesen túlmenő elfogultságára, hisztérikus türelmetlenségére, a való helyzet nem ismeréséből is fakadó, korlátolt sovinizmusára. Egyidejűleg megvilágítja a korai nemzetiségi munkásmozgalom összefüggéseit és rámutat a magyarországi Szociáldemokrata Párton belül szervezkedő nemzetiségi munkásmozgalomnak a magyar mozgalomhoz való viszonyára, mely már ebben a rövid, 1903–1904-ig tartó felmenő szakaszában is magában hordja, nem utolsó sorban a szociáldemokrata párti vezetőség hasonlóképp elfogult szervezeti politikája következtében, a nemzetiségi ellentét, a széthúzás csíráit.

Az *Iratok III.* kötetének történeti forrásanyaga végül összefoglalását adja az egykorú magyarországi nemzetiségi mozgalom főirányainak, melyeken belül az államtestből való kiválás, az elszakadás folyamata már elindult. Ugyanakkor feltárja és méltatja a már említett, az együtt élő népek közötti politikai, irodalmi és művelődési közeledési kapcsolatokat, melyek a nacionalizmus válsága századeleji szakaszán az itt élő népek elkövetkező összefogása, békés együttműködése eszméjének realpolitikájából fakadtak.

*

Az *Iratok III.* kötetének az időközben elkészült, az 1903–1906 időszakot tárgyaló *IV.* kötetel párhuzamosan folyó, több mint nyolc éven át tartó kutató munkája során a kiterjedt külföldi provenienciájú forrásanyagon kívül az Országos Levéltár, a Fővárosi Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Párttörténeti Intézet Könyvtára és Archivuma a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Könyvtára és az Eötvös-könyvtár anyagát használtam nagyobb mértékben. Kutatásaimhoz, mint az előző kötetek esetében, értékes segítséget nyújtottak a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében és az Eötvös Loránd Tudományos Egyetem történeti tanszékein folyó

kutatások és megjelent nemzetiségi tárgyú, részben ezzel az időszakkal foglalkozó tanulmányok, kéziratok, mint I. Tóth Zoltán, Kovács Endre Perényi József, Arató Endre, Katus László, Gonda Imre, Dolmányos István, Hanák Péter. Csatári Dániel valamint említett intézményeken és tanszékeken kívül Sziklay László, Erényi Tibor, S. Vincze Edit, Domokos Sámuel, Szász Zoltán kéziratai, adatszolgáltatásai, felvilágosításai.

Külön is köszönetet kívánok mondani a munka sokat fáradozó lektorainak: Arató Endrének és Perényi Józsefnek és el nem múló köszönettel, tudományos és baráti nagyrabecsüléssel emlékezem meg I. Tóth Zoltán segítségéről, aki 1955 decemberében és 1956 első hónapjaiban a gyűjtemény akkori alapgyűjtését átnézte és megjegyzéseivel ellátta. Köszönettel igazolom Katus Lászlónak, kivált a horvát és egyéb nemzetiségi adalékok terén majd 1963 tavaszán a levéltári iratellenőrzés munkájában nyújtott önzetlen tudományos és baráti segítségét, Niederhauser Emil ismételt bibliográfiai támogatását. Köszönöm Andrija Radenič (Beograd, Jugoszláv Akadémia Történettudományi Intézete), Vasile Netea, a Revue Roumaine d'Historie (București) szerkesztője és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársai: František Bokes, Pavel Hapák, Otilia Chmelová szíves segítségét, felvilágosításait továbbá Michal Potemra és a kassai Tudományos Könyvtár (Vedecká Knižnica, Košice) igazgatóságának bibliográfiai támogatását.

Köszönettel igazolom végül a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Vezetősége és dualizmuskori osztálya, a Tankönyvkiadó igazgatója, tudományos és műszaki munkatársai, valamint a Franklin nyomda vezetősége, műszaki és nyomdai munkatársai értékes segítségét. Az időközben elhunyt Thim József nagyértékű nemzetiségtörténeti adatszolgáltatásairól, műfordításairól külön is megemlékezem.

A gyűjtemény nemzetiségi szövegeit Belia György, Domokos Sámuel, Gronowski Iván, Oláh József, Papp Sámuel, Podhradszky György, Szász Zoltán, Sziklay László, és Vujičić D. Sztoján fordították illetve ellenőrizték. Fáradozásukért ezuton is fogadják köszönetemet. Hasonlóképp köszönetemet fejezem ki Varsányi Józsefnek, Nagydiósi Gézánnának, Hoffer Rezsőnének és Horváth Lajosnének iratleíró illetve rendező munkájukért. Az Iratok III. kötete mutatóit a szerkesztő irányításával Fabó Irma és Pomogáts Béla készítették. Fáradságos munkájukért fogadják köszönetemet.

Az Iratok III. kötete 72 iratszám keretében 332 iratot tartalmaz. A kötet iratközlési módszerében a munka I. és II. kötete előszavában részletezett eljárást követtem.

Budapest, 1964 június 1-én.

Kemény G. Gábor